

5. Idem, inv.nr. 726 (art. 712 en 860)
6. Familiearchief De Beaufort, inv.nr. 1750; Rijksarchief Utrecht
7. Hist. Werkgroep Austerlitz (HWA), inv.nr. 16; not. akten
8. Bevolkingsregister gemeente Zeist, 1851-1915; Gemeentearchief Zeist
9. Handelingen van de kerkeraad; Archief N.H.-gemeente Austerlitz, inv.nr. 1; Gemeentearchief Zeist
10. Kerkeraadarchief, idem 1908-1940; Gemeentearchief Zeist
11. HWA, inv.nr. 75; interview H.J. Helsdingen, Zeist 1990
12. idem, interview Dirk van Drie, Zeist 1989
13. idem, interview Teunis de Man, Austerlitz 1990
14. Gemeente Zeist, Bouw- en Woningtoezicht, dossier Oude Postweg 73/75

ENGELS TOERISME IN ZEIST AAN HET EIND VAN DE 18e EEUW

Inleiding

Het stille boerendorpje Zeist (28 huizen aan de Dorpsstraat) kende sinds 1672, toen Lodewijk XIV hier zijn hoofdkwartier had gevestigd, weinig rust. Na het vertrek der Fransen in dat jaar, 10 juli 's morgens om 4 uur¹, verwerft Willem Adriaan van Nassau-Odijk in 1677 de Vrije Heerlijkheid Zeist; tuinaanleg en slotbouw kunnen gaan beginnen. Zeist kreeg te maken met een soort 17e eeuwse 'stadsvernieuwing'. De enorme parkaanleg was eind 1682 ongeveer voltooid, het huis in 1686. Zeist had in deze periode al de nodige faam verworven. Willem Adriaan ontving er veel gasten en iedereen was diep onder de indruk van de grootse formele tuinaanleg. De koning-stadhouder kwam jagen in de omgeving en Willem Adriaan was zo trots op zijn nieuwe bezittingen en zijn park dat hij er b.v. Constantijn Huygens (1628-1697), secretaris van de stadhouder, nog in het donker rond leidde. Constantijn werd er dodelijk vermoed van.²

En zo kwamen er nog vele andere notabele Hollanders te Zeist op bezoek. Bij dit alles dienen wij evenwel niet te vergeten dat de

tuinen niet waren afgesloten. Ook de dorpsbewoners konden er rondwandelen. Wel had Nassau voor het onderhoud en ook ten behoeve van zijn eigen huishouding personeel uit Zeeland (daar was hij immers Eerste Edele en vertegenwoordigde hij de stadhouder) meegebracht.

Toch duurde de glorie van de Nassaus in Zeist niet lang. De kleinzoon, ook een Willem Adriaan, die in Bergen een belangrijke bezitting, eveneens met een uitgebreid park, bezat, was niet in staat beide plaatsen te onderhouden. Hij woonde te Bergen en Zeist was verlaten, hij wilde het ook verkopen. Opnieuw wisselt de scène. Als laatste bezoekers - zo mogen wij het wel zien - passeren in 1745 twee echtparen in hun koets Zeist: Jacob en Cornelis Schellinger en hun echtgenoten. Na veel overleg koopt Cornelis van de Bergense Nassau de Vrije Heerlijkheid en de Hernhutter gemeenschap gaat zich hier vestigen. Broeder-, Zuster- en Weduwenhuis worden gebouwd, daarnaast particulieren woonhuizen op Zuster- en Broederplein. Een nieuwe stroom van bezoekers, naar de Hernhutterkolonie ditmaal, komt in de tweede helft van de 18e eeuw op gang. De Hernhutters waren bekend om hun met muziek opgeluisterde godsdienstoefeningen, hun bedrijven en winkels in het Broederhuis. Uitvoerig wordt van vele bezoeken melding gemaakt in de zg. Diaria (dagverhalen), die trouw werden bijgehouden. Vorstelijke personen en hoogheden te over. Daarnaast bezoeken uit de moedergemeente Herrnhut, van de zendingvelden, vrienden uit Amsterdam, een eindeloze stroom.

Twee bezoeken willen wij curiositeitshalve vermelden. Dat van de stichter van de Methodistenkerk John Wesley (1703-1791), die op 80 jarige leeftijd de bevriende Hernhutters in Zeist bezocht.

Ook het bezoek, in 1766, van Belle van Zuylen (1740-1805), de bekende schrijfster en eerste geëmancipeerde Nederlandse vrouw, die vergezeld was van de bekende Franse portretschilder Maurice Quentin de Latour (1704-1788), verdient vermelding.³ Met twee keizerlijke bezoeken, Napoleons echtgenote Marie Louise in 1811 en tsaar Alexander I in 1813, zijn wij het bezoek van onze Engelse toeristen al ver voorbij en ligt de tweede Franse invasie, die van

1795, al weer jaren achter ons.

Van Amsterdam naar Zeist

Komen wij dus terug naar 1792 en het wat 'afstandelijke' bezoek dat John Silvester Esq., in gezelschap van zijn twee dochters en een knecht aan Zeist bracht. Echt het verhaal van een nuchtere Engelsman, dat de heer J.W. Niemeyer uit 's mans manuscript heeft verzameld.⁴ Niemeyer vermeldt dat hij bij Dr. M. Niemeyer te Wassenaar een door Silvester geschreven, goed leesbare brief vond van 44 pagina's tekst, samengesteld na zijn terugkeer in Londen voor een in de omgeving van Southampton wonende dame. Een paar details, vooral de namen van dorpjes en rivieren, die hij op zijn tour passeerde, waren hem wel ontschoten. Enkele namen zijn later ingevuld. Op zijn reis bezocht hij alleen de provincies Holland en Utrecht. Silvester had goede recommandatiebrieven meegekregen, die de huizen der aanzienlijken voor hem ontsloten. Dat merken wij ook in Zeist.

Het gezelschap had Amsterdam gezien en vertrok 25 augustus met de trekschuit over de Vecht naar Utrecht. Dat betekende zes uur varen. Onderweg was er niet veel te eten, een paar peperkoeken (gingerbread) en een sterk drankje, dat de kapitein 'Swarte Bessar' noemde. In Utrecht logeerde men op de Ganzenmarkt in hotel 'Nieuw Kasteel van Antwerpen'. Het ging Silvester niet om Utrecht, maar om Zeist en na de maaltijd vertrok de familie derwaarts. Intrek werd genomen in de herberg 'De Prins van Oranje'. Dit is de linker herberg, direct naast de hervormde kerk.⁵ Nauwelijks aangekomen ging onze Engelsman al met een aanbevelingsbrief naar Cornelis Renatus van Laer.

Twee Zeister notabelen

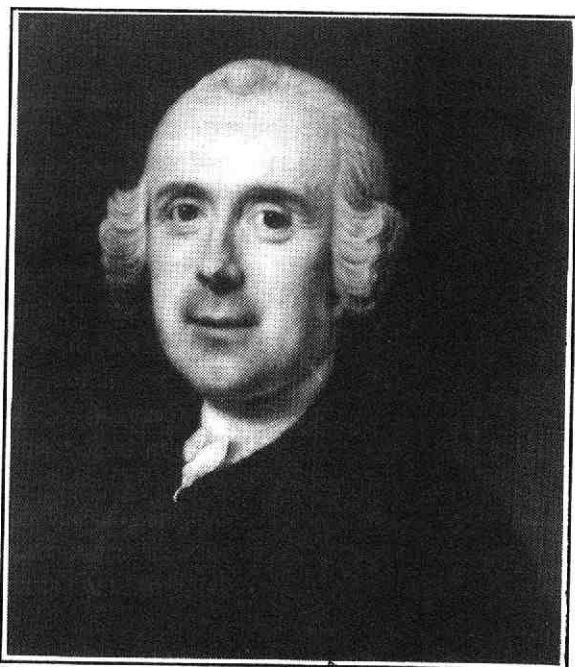
De schrijver van de brief vermeldt dat Van Laer in Engeland geweest was en het is niet onwaarschijnlijk dat men daar al kennis gemaakt had. Van Laer had van 1789 tot 1791 een functie bij het provinciaal bestuur der Broedergemeente in Engeland en Silvester kende daar de gemeente Fulneck (Yorkshire). Cornelis was een 25-

jarige jongeman (1767-1842). Zijn vader, de heer van Zeist, was in datzelfde jaar overleden, zijn moeder Cornelia Johanna Verbeek (1736-1804) trad van 1792 tot haar dood als Vrijvrouw van Zeist op. Zij had nog twee jongere zoons: Jacob (1769-1824) en Johannes (1775-1816). Johannes trouwde een zeer welgestelde vrouw, Anna Charlotte Beuning (1776-1843) en nam na het overlijden van zijn moeder in 1804 de heerlijkheid Zeist over, breidde het grondbezit nog aanzienlijk uit. Hij was bij zijn kinderloos overlijden eerst 41 jaar oud. Zijn broers Cornelis en Jacob deden toen, in 1818, bij openbare verkoop alle onroerende goederen te Zeist van de hand. Cornelis bracht zijn gast ter kennismaking naar zijn moeder en van daar begaf men zich naar de woning van baron Renshaw (spelling van Silvester) (1719-1796). Men trof hem echter niet thuis. De volgende dag lukte het beter en bezochten de Silvesters met Van Laer en Von Ranzau het Slot.

Voor dat de familie Silvester met beide heren op stap gaat, willen wij over Von Ranzau, een van de merkwaardigste leden der 18e eeuwse Broedergemeente, iets vertellen.⁶ Hij werd geboren in een belangrijke Deense adellijke familie en toonde al vroeg een vrome aanleg en neiging tot religieuze bespiegelingen. Silvester oordeelt over hem als een zeer waardig man, maar wel een zonderling (odddity). Deze karakteristiek mag begrijpelijk heten. De oude baron had een enigszins paradoxale levensgeschiedenis doorgemaakt.

In 1736 lieten de ouders zich, bij een bezoek van een prinses van Waldeck, overhalen om de 17-jarige jongen in Franse krijgsdienst te plaatsen. Hij had zich te vervoegen bij prins Friedrich von Zweibrücken, overste in het Franse leger. Aan het hof van deze vorst van Pfalz-Zweibrücken ondervond hij evenwel veel vriendschap, ook verwante geesten op religieus terrein trof hij er aan, bovendien deed hij zich kennen als een bekwaam bespeler van het clavecimbel. De vraag blijft of er veel van zijn militaire dienst terecht gekomen is. Bij een ontmoeting met graaf Ernst von Stolberg Werhigerode (een familielid, maar geen medestander van Von Zinzendorf) ervoer hij een geestelijke opwekking. Van Zweibrücken naar Thionville, zijn

garnizoensplaats, meereizend in de koets van Von Stolberg en diens hofpredikant werd hij zich van zijn roeping meer en meer bewust. Zijn vader en prins Friedrich gaven hem in 1741 toestemming een universitaire opleiding te gaan volgen. Zijn plaats als militair zou worden open gehouden. Verwacht werd dat hij rechten zou gaan studeren, maar uiteindelijk bezweek zijn vader en stond hem toe over te gaan naar de theologische

Erich baron von Ranzau (1719-1796)

faculteit in Halle. Daar verkeerde hij in kringen van geestelijk opgewekte ('erwekte') studenten. In Jena trof hij in 1742 studenten, die in nauw contact met de Broedergemeente stonden. Hij bezoekt Ebersdorf en blijft als leraar aan het grafelijk hof daar van 1743 tot 1746. In laatst genoemd jaar gaat de kerkelijke gemeente Ebersdorf over tot de Broedergemeente. Zinzendorf was in Ebersdorf een geziene figuur. In 1722 was hij met Erdmuth Dorothea von Reuss-Ebersdorf getrouwd. Zo verliep de verdere pedagogische en pastorale loopbaan van Von Ranzau geheel binnen de Broedergemeente. Hij is Uniteitsarchivaris geweest, stimuleerde zendingswerk, kreeg representatieve taken. In de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) kon hij - met zijn achtergrond en relaties - Herrnhut bijzonder van dienst zijn. In 1764 werd hem op de synode te Mariënborn met vier andere broeders opgedragen de Uniteitsarchieven te Zeist op orde

te brengen. Te Herrnhut trouwde hij in 1765 met een freule Von Rumohr. In hetzelfde jaar kwam hij met zijn vrouw naar Zeist. Eenstemmig werd hij op de synode van 1769 tot Uniteitsarchivaris benoemd. Een jaar tevoren had hij de eer de Deense koning Christiaan VII in Zeist rond te leiden. Erfstadhouder Willem V ontving hem in 1772. Hij kwam toen de gelukwensen der Zeister gemeente bij de geboorte van erfprins Willem aanbieden. In de periode 1775-1780 had hij Zeist verlaten, hij was toen voorstander der gemeente Niesky (niet ver van Herrnhut), maar in 1780 vestigde hij zich voorgoed in Zeist en vatte hij zijn werkzaamheden als archivaris weer op. En hij deed nog veel meer. In 1781 heeft hij te Utrecht een onderhoud met keizer Joseph II, die daar op doorreis was. Wellicht over de penibele situatie van Broedergemeenteleden in Bohemen en Moravië. In 1786 overlijdt zijn vrouw. De moeilijke periode, die Zeist doormaakte ten tijde van de twisten tussen patriotten en prinsgezinden in 1787 - Zeist was toen een centrum van onrust - is ook aan Von Ranzau niet ongemerkt voorbij gegaan. In 1795 zijn er weer Franse invasielegers, maar tevoren, in 1789, krijgt hij nog van de Synode opdracht om zich bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie op de hoogte te stellen of in Zuid Afrika de zending onder de Hottentotten weer op gang zou kunnen worden gebracht. Hij is dan zeventig, maar werpt er zich met al zijn energie op. En het lukt hem inderdaad om hier weer beweging in te brengen. Samen met Cornelis van Laer en Rothe stichtte hij in 1793 de 'Zeister Broeder Sociteit tot verbreiding van het Evangelie onder de heidenen'. Hij schrijft een 'Geschichte von Zeist' ⁷, die tegen 1780 afbreekt. In 1795 is hij weer druk doende om de gemeente Zeist tegen overlast van de Franse legers te vrijwaren. In Utrecht voert hij daartoe besprekingen met generaal Pichegru, en niet zonder succes.

Maar zijn dagen zijn nu geteld. De 77-jarige is hartpatiënt en te Utrecht op weg naar zijn arts, overlijdt hij in 1796 ten huize van Ds. Masman, die met zijn vrouw trouwe vrienden der Broedergemeente en goede kennissen van Von Ranzau waren.

Bezoek aan het Slot en de Pleinen

Met deze twee mannen ging de familie Silvester dus op stap. Eerst naar het Slot: Von Ranzau vertelde hen dat - aldus Silvester - daar de archieven der Broeders werden bewaard. Twee kamers waren overdekt met portretten van verschillende gemeenteleden. Onder de overigen was een portret van hemzelf, dat de oude man me (Silvester) liet zien. Hij vond het niet leuk, dat ik het niet zo vond lijken, hoewel het 30 jaar eerder was gemaakt. Met de archiefstukken zijn de portretten later naar Herrnhut overgebracht. Vreemd vond Silvester het onder de archiefstukken een oproep, daterend van 1768 te vinden, waar de huidige Russische keizerin (Catharina de Grote J.M.) de Broeders verzoekt een afvaardiging naar haar land te zenden. Vreemd omdat ze een broeder twaalf jaar gevangen zette en al die tijd niet toestond dat enig ander gemeentelid hem bezocht om hem wat op te beuren. Von Ranzau verontschuldigt zich dan, het was Zondag en hij ging ter kerke. Zuster Lüdeke zette de bezichtiging van het Slot met de Engelsen voort en toonde de familie daarna het Weduwenhuis. Silvester noteert dat het dertien weduwen herbergde, waarvan de meesten zo zwak waren, dat slechts voor drie van haar in de gemeenschappelijke eetzaal kon worden gedekt. Vervolgens ging men naar het Broederhuis, dat toen 120 ongehuwde broeders huisvestte. Na het einde van de godsdienstoefening bestond er geen enkel bezwaar om de Silvesters in de diverse winkeltjes, waar artikelen van allerlei soort ten verkoop werden aangeboden, rond te leiden. Van kostbare juwelen tot kinderspeelgoed was er van alles te verkrijgen. Silvester kocht er een met Russisch leer beklede koffer voor 14 gulden. Men kende de Broedergemeente te Fulneck in Yorkshire. De vergelijking met Zeist valt voor Engeland niet ongunstig uit. Wel zijn er daar niet zulke winkels als hier in Zeist. De Silvesters deden - als echte toeristen - her en der nog verschillende andere onnutte aankopen. Toen het tegen half twaalf liep ging het met Cornelis naar zijn moeder, mevrouw Van Laer-Verbeek, die het gezelschap de vorige avond ten eten had uitgenodigd. Men ontmoette daar een jongere broer van Cornelis (Jacob of Johannes dus) en Mevrouw Lüdeke. Na de lunch

toonde Cornelis het aangrenzende huis van zijn oom. Er was volgens Silvester niets bijzonders aan op te merken, dan dat het er erg netjes uit zag. Dit moet het middenhuis (no. 8) links van de kerk geweest zijn. Het gaat om de vleugel, die naar de Lageweg dood loopt. Het pand werd door de grootvader Jan Verbeek in 1750 gebouwd en later door een Van Laer bewoond. Mevrouw Van Laer-Verbeek woonde in het grote huis no. 6. Aan de andere zijde van haar huis waren arbeiders bezig met de fundering van een nieuw gebouw. Er werd geheid met palen van twintig voet lengte meldt Silvester. Het gaat hier om de twee, thans als Zusterplein 4-4a genummerde panden, waarvan het oudste deel in de jaren 1792-1794 door P.Th. Rieborn werd gebouwd. Het zijn de laatste woonhuizen, die op het Zusterplein tot stand kwamen.⁸

's Middags wordt een bezoek aan het Zusterhuis gebracht. Er wonen tussen de zestig en zeventig ongehuwde zusters. Volgens Silvester zijn de meesten oud en lelijk. Onze man heeft blijkbaar ook de slaapkamers gezien. Hij vindt n.l. de gestikte gekleurde dekens maar lelijk (dekbedden? J.M.), blijkbaar zijn ze dat hier zo gewend. Niet veel moois dus in dat Zusterhuis. Men maakt daarna een wandeling door de bossen, een aantal brede lanen (de sterrebossen zijn nog intact, J.M.) in verschillende richtingen. De eiken en beuken zijn prachtig en kaarsrecht; de hoogste bomen, die de Silvesters ooit gezien hebben. Deze hele streek telt bijzonder veel bossen meent hij en de weg van Utrecht naar Zeist is vrijwel één brede laan. De volgende dag brengt een open rijtuig, begeleid door de koets van Van Laer het gezelschap naar Utrecht. Ze komen daar om half 11 's morgens aan, logeren in het 'Nieuwe Kasteel van Antwerpen', bezoeken de zijdefabriek en de aangrenzende tuinen van 'Zydebalen', wandelen daarna wat over de bolwerken met mooie uitzichten over de omgeving en ook de befaamde Maliebaan wordt niet vergeten. Op Dinsdagmorgen gaat men met een gehuurde koets naar Gouda en vandaar in de volgende dagen naar Hellevoetsluis, vanwaar men op 31 augustus naar Harwich oversteekt.

J. Meerdink

Naschrift

Onder de vele portretten, die Silvester in het Slot zag, was ook dat van Von Ranzau. Toen ik dit bericht las, schoot mij het volgende door de gedachten: In de eerste jaren na het tot stand komen van de Van de Poll-Stichting, het moet in 1954 of 1955 geweest zijn, heb ik me bezig gehouden voor ons archief akten en andere belangwekkende stukken te verzamelen bij nakomelingen van al dan niet voormalige eigenaren van buitenplaatsen. Daartoe bracht ik ook een bezoek aan Mr. Jean Chretien baron Baud, destijds intendant van het paleis Soestdijk en oomzegger van de kinderloos overleden Jhr. H.M. Huydecoper, die Wulperhorst bewoonde. De heer Baud heeft aan onze Stichting inderdaad de op die buitenplaats betrekking hebbende stukken afgestaan. Maar daar gaat het nu niet om. Ik werd gefraspeerd door een ruitportret, dat daar te Soestdijk in de hall hing. Het was een familieportret, ene Von Ranzau, deelde de heer Baud mij mede. Zou er enige relatie tussen onze Von Ranzau en deze Josias graaf van Ranzow (1609-1650), Zweeds generaal, maarschalk van Frankrijk, kunnen zijn? Het Nederland's Adelsboek leerde mij dat de grootvader van de intendant, Jan Michiel baron Baud (1827-1894) in 1852 te Arnhem in het huwelijk trad met Johanna Christina Charlotta gravin Van Ranzow (geboren te Arnhem in 1823 en aldaar overleden in 1889), dochter van graaf Georg Ludwig Carl Heinrich en Anna Maria Johanna van der Burgh. Uit het Nederland's Adelsboek⁹ kan ook worden opgemaakt dat het hier inderdaad hetzelfde uit Denemarken afkomstige geslacht betreft, dat in de twintiger jaren der vorige eeuw ingelijfd werd bij de Nederlandse adel. Vele leden van deze familie, die inmiddels in Nederland is uitgestorven, maakten hun carrière in het voormalige Nederlands-Indië. Tenslotte; het portret bevindt zich tegenwoordig als bruikleen van A. baron Baud in het Zeister raadhuis.

Noten

1. A.W. van de Bunt, *Ongewenst koninklijk bezoek aan Zeist*, Van de Poll-Stichting 1963, blz. 10.
2. A.W. van de Bunt, *Willem Adriaan van Nassau, de stichter van*

het Slot te Zeist, Van de Poll Stichting, blz. 13.

3. A. Staring, *Fransche kunstenaars en hun Hollandsche modellen in de 18e en den aanvang der 19e eeuw*, 's-Gravenhage 1947, blz. 82.
H. Wolf-Catz, *Kastelen, hun personages, hun schatten*, Zeist/Antwerpen 1965, blz. 13-26.
Latour logeerde op kasteel Zuylen, waar hij doende was het prachtige pastelportret van Belle te vervaardigen, dat zich thans in het museum te Genève bevindt.
4. J.W. Niemeyer, Uit een Engels reisverslag van 1792 (bezoek aan Utrecht en Zeist), *Jaarboekje van 'Oud Utrecht'* 1960, blz. 159-163.
5. H.J. van Eekeren, *De Oude Kerk te Zeist*, Van de Poll-Stichting 1978, blz. 355.
6. Zijn levensloop is te vinden in 'Nachrichten aus der Brüder Gemeine 1834', Gnadau, blz. 451-483.
7. E. von Ranzau, *Geschichte von Zeist*. Manuscript aanwezig in het Rijksarchief in Utrecht (Depot Broedergemeente Zeist).
8. Meta A. Schimmel en C.L. Temminck Groll. Het Zusterplein en het Broederplein van de Evangelische Broedergemeente te Zeist. *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, maart 1970, blz. 10.
9. *Nederland's Adelsboek 1911*, blz. 194-199 (von Ranzow) en 1954 blz. 74 (Baud).

AGENDA

23 februari: lezing met diapresentatie van de heer L. Visser over tolleren op wegen in Zeist.

19 april: lezing over de historische stad Deventer; met diapresentatie.

27 april: dagexcursie naar Deventer.

medio augustus: middagexcursie naar Westbroek (kerk, muurschilderingen).

oktober: lezing over de historische geografie van Utrecht.

oktober: middagexcursie naar kasteel Zuylen.